

SZEGFŰ LÁSZLÓ

A középkori hadi terminológiából: „machina priapus dicta

A névtudomány művelői szerint a nevek fogalomtartalmának felderítéséhez ismernünk kell azt a közösséget is, amelyben a név keletkezett és él, mivel mögötte mindig a nyelvhasználó közösség rejlik, melynek jellege meghatározó, hiszen a kommunikációban egy-egy névnek ugyanazt a jelfunkciót kell hordoznia, és nem különíthető el térben és időben sem a meghatározó névadási rendszertől. Mindezek figyelembe vételével kell tehát eljárunk, ha egy név – esetünkben egy bizonyos harci technika – konkrét személynévi megjelenítése valódi fogalomtartalmát kívánjuk az alábbi sorokban feltárni.

Az *Annales Austriae* Krisztus születésétől 1564-ig tárgyalja az eseményeket. Magától értetődő tehát, hogy nem lehet egyetlen szerző műve, ezért a forráskritika számos részegységre tagolta a művet. Bennünket most az 1267–1327 közötti időszakról szóló folytatás (*Continuatio Vindobonensis*) egy részlete érdekel.

A krónikás szerint, amikor Habsburg Albert Ausztria hercege 1289-ben újólág betört Magyarországra „a sokat emlegetett [Kőszegi] Iván ispán egyik jelentősebb városát, Gynsa [Kőszeg] nevűt, hatalmaskodva megszállta. Annak a városnak a lakosai pedig fegyverre kelve mindenütt a város falain és bástyáin hősieen védelmezték magukat. Ugyanis a hajtógépek köveit (*machinarum lapides*), a számszeríjak és íjak nyílvezeit (*ballistarum et arcum sagittas*), amelyek úgy hullottak rájuk, mint a záporosó, semmibe vették, és a legkevesbé sem törődtek ellen-

ségeik támadásával, az ostromzár alatt lévők sebesülteinek vére omlott minden oldalon a városhalra; és mivel az említett [Iván] ispán gyermekeiket előre túsul ejtette, még erősebben küzdöttek. Végül miután bizonyos „Priapus” nevű ostromgéppel (*machina quadam priapus dicta*) a város falát nagy részén lerombolták, akkor a résen át a herceg serege hevesen benyomult. Az ostromzár alatt lévő magyarok lándzsákkal és nyilakkal, kardokkal és harci szekercékkel, kövekkel és sárral még mindig erősen védelmezték azt a helyet. Nyomorúságos látványt szemlélhettél volna. Ugyanis a falról a betörő emberekre emitt a férfiak gerendákat és köveket, amott pedig az asszonyok forró vizet és égő sövényfonatokat, másutt méheikkel együtt méhkaptárokat hajigáltak. De amikor már nem voltak képesek tovább ellenállni, az egész várost teljesen lángba borították, és a várba menekültek.”

Mivel a szövegben egyértelműen azonosíthatók a kőhajtó gépek és a ballisták, így lehet elképzelésünk a Priapusnak nevezett ostromeszközzel is, de a bizonyosság kedvéért járjuk kicsit körül a témát.

Magáról *Priapus*-ról a következőket vázolhatjuk. Nevével a görög mitológiában találkozunk (Πρίάππος): ő a természet nemzőerejének különleges alkatú és sokféle funkciójú istene. Több, egymást kizáró monda is szól születéséről: apja egyesek szerint Dionüszosz, mások szerint Hermész vagy Adonisz, megint mások szerint maga Zeusz, anyja néha egy nimfa vagy pedig Aphrodité

lenne. Ez utóbbihoz fűződik a legkülönösebb történet. Állítólag anyja, Aphrodité, amikor már Dionüszosztól terhes volt Priapossal szeretkezett Zeusszal is, mire a féltékeny Héra istennő bosszúból keresztül vitte, hogy a születendő gyerek abnormális legyen, ami abban nyilvánult meg (a kettős szeretkezésre emlékeztetve), hogy Priaposz két hatalmas phallosszal született. Őt tartották a világ termékenysége teremőjének vagy legalább is fenntartójának. A viruló természetnek a bőségesen termő gyümölcsösöknek és szőlőknek istene volt, de ügyelt a források, élővizek tisztaságára, a mezsgyék pontos kitűzésére, és mindenféle szexualitással járó cselekményre. Éppen ezért ő volt a kertek védelmezője, a földművesek, halászok, hajósok, de prostituáltak, homoszexuálisok, pederaszták, más züllött személyek, sőt az eunuchok pártfogója is; maga is kéjenc, élvhajász, kerítő lévén. A kertjüket, szőlőbirtokukat, erdeiket, kikötőiket stb. oltalmába ajánlók gyakran materiálisan is megjelenítették úgy, hogy tisztelére óriási, erekciótól duzzadó (ithüphallicus) férfi nemi szervet mintázó „szobrot” állítottak. Mivel ezek az oszlopok is (a pars pro toto szellemében) különleges testrészt ábrázoltak megjelent ragadványnevei között a triphallus is. (három-phalloszú; Vajon mikor keletkezett a közismert „faszfej” elnevezés?). Ünnepeit kicsapongásokkal, tömeges orgiákkal, dáridókkal, szexuális tobzódásokkal, véráldozatokkal ülték meg. Természetesen szerte a Római Birodalomban a falfirkák (mai terminussal graffitik) körében megjelent neve vagy „lényegének” naturális ábrázolása is. Ünnepi rítusaiban megjelenő liturgikus (?) szövegeket, talán nem is jelentős módosításokkal követték az ösztönéletben vájkáló, bujaságot, fajtanakodást drasztikusan bemutató, un. „malac versikék” (általánosan ismert mai szóval: „klozetköltemények”), majd az irodalmi alkotásokban is új műfajként jelent meg a „priaposzi költészet” (priapeia, carmen pria-

peum), az obszcén vagy pornográf irodalom. Ovidius, Horatius, Catullus költeményeiben csakúgy jelen van, mint az ismeretlen szerzőtől származó „Carmina Priapeia” kötet, a „Carmina Burana” vagy akár Janus Pannoniusz verseiben, és folytathatnánk a sort Giovanni Boccacciótól Guillaume Apollinaireig, Antonio Beccadellitől Paul Verlaineig, Pietro Arretinótól Lőwy Árpádig.

Az egészségügy területén is megjelent „Priapus isten” „hím vessző” jelentésben, de alkalmazták a kényszeresen túlfűtött szexuális ingerenciájú buja ember jelentéssel is, illetve Priapiszmosz [ἄνθράκωσις] volt a neve a hímtag beteges merevedésének is.

Nem okozhat különösebb nehézséget a fentiek alapján annak eldöntése, hogy milyen harci eszközt nevezhettek így az Annalesben említett vitézek. Nyilván olyat, amely alakjával leginkább megfelelt a szóban forgó istenség naturális ábrázolásának, az eltúlzott méretű hímvesszőnek. Ám erős a gyanúnk, hogy az elnevezés (Priapus) aligha a klasszikus (néha egyéb) műveltséget sem ismerő, marcona, durva, szabad-szájú katonáktól eredt. A Dubnitzi Krónika pl. a magyar hadfiakról a következőket írja: „A magyarok pedig, miután halált-hozó kardjukat az ő [németek] fejük fölött villogtatták, levágták karjaikat, fejüket ezt mondván nekik: Wezteg kwrwanewfya zaros Nemeth, iwttatok werenkewth, ma yzywk thy wertheketh.” Azt hiszem ez az első feljegyzés az anyázásról, mint látjuk a „szaros német” anyukáját szakmáját illetően („kurva anyját”) emlegették vitézeink. Valószínűleg a *faltörő kost* (*Sturmbock*) sem mitológiai alapon nevezték el, hanem a jámbor lelkű (feltehetőleg pap) krónikás alkalmazott szinonimát említéskor. A Schlägli szójegyzékben rá is találhatunk erre a szakkifejezésre, íme: „*priapus: fasz*”. Hogy pedig itt valóban faltörő kos volt az ostromszer, azt a történet egyik 15. századi felhasználója [Thomas Ebendorferus de Haselbach] igazolja. Ugyanerről az ostromról írja: „Végül,

miután kost vittek (applicato ariete) a falhoz, és bezúrták és lerombolták a falat, a herceg emberei a fal üregén át behatoltak.”

A faltörő kos pikáns katonai elnevezésének kibogarászása persze lehet, hogy nem a magam érdeme, elképzelhető, hogy már a „Pajzán Toldi” eposz szerzője, Lőwy Árpád (vagy más – köztük József Attila –, akit szerzőként gyanúba vettek) is tudott valamit erről, amikor a Nápolyba igyekvő sereg pisai kalandjáról így regél: „Toldi *nagy faszával* Pisa tornyát verte, élő bizonyosság rá, hogy még ma is ferde.” (Variációk: „*felálló faszával*”, „*felálló dorongja*”.)

Ennyit adalékként a 13. század katonai szókincséhez és a klasszikus terminológia módosulásáról.

[GOMBOS.F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*. I–IV. Budapest, 1937–1943. 788, 2218.; MATTHIAS, FLORIANUS: *Historiae Hungaricae fontes domestici*. III. Quinque Aeclesiae, 1884. 167.; Tokarev Sz. A.: Mitológiai enciklopédia. I. Budapest, 1988. 749–750.; [ç]: A ragadványnevek problematikája. *Névtani Értesítő*, 1979/2. sz. 6–16.; SZEPES ERIKA: *Carmina Priapeia*. A szerelem kertjében. Budapest, 1987.; SZAMOTA ISTVÁN: *A Schlägli magyar szójegyzék*. A XV. század első negyedéből. Budapest, 1894.; CZIGÁNY LÓRÁNT: *Pajzán Toldi*. A szexuális őserő eposza. Budapest, 1998.]

A tyúktolvajlásról, és ami mögötte lehetett

Kezdő tanár koromban többször is előfordult, hogy főnököm, ha valakire megörölt, imígyen kezdte méltatlankodását: „A lacibetyár, tyúktolvaj mindenségit a csirkefogójának!” Aztán jött a harag kiváltó okainak részletes felsorolása. A minősítés nyilvánvaló-

an nem állt összefüggésben a delikvens viselt dolgaival, de mindenképpen visszavezethető volt a történeti tanulmányok során Szent László törvénykezéséről elsajátítottakkal.

László II. törvénykönyve bevezetőjében ugyanis ezt olvashatjuk: „A legkegyelmesebb László király (piissimi regis Ladislai) idejében, mi Magyarország összes előkelői (optimates) a szent hegyen gyűlést tartottunk, és megvizsgáltuk, miképpen akadályozhatnánk meg a gonosz emberek üzelmeit, és miképpen hozhatnánk rendbe nemzetünk (gentis) ügyeit.” Nos, a *legkegyelmesebb király* (piissimus rex) rendelkezései közül az első mindjárt meg is világítja a kegyelmességnek ezt a fokát, amikor kimondja: „Mindenekelőtt esküvel határoztuk el, hogy ha a főemberek bármilyen rokonát (qulisqumque proximus principum) lopás bűnében találják egy tyúk értékén túl, semmiképpen se rejthesse el vagy védhesse meg őt közülük senki ... magát a tolvajt akasszák fel, és egész vagyona vesszen el.”

Nem éppen keresztényi irgalmasságról tanúskodnak a fentiek, bár pl. a szabolcsi zsinat határozatait a „magyarok legkeresztényibb királya, László” (christianissimus Hungarorum rex Ladislaus) „az ország összes főpapjaival és előkelőivel” (cum pontificibus et optimatibus) közösen hozta. Legendája szerint – amelynek tudósítása összecseng krónikáink szövegével is – „az igazságosság szigorát könyörületességgel enyhítette” ítélkezett. A szent királyról készült zsolozsma egyik responsoriuma tovább fokozza e discséretet: „Azt igazságosság keménysége elé helyezte a könyörületességet” (Rigori iustitiae Lenitatem misericordiae Praeferabat). Fel lehet-e oldani ezt az ellentmondást?

Először is talán azt kellene megvizsgálnunk, hogy milyen előkelő lehet az, akinek *legközelebbi rokona* (proximus) is lopott tyúkon tengeti életét? Bizonytal nem a kapzsiság, nem a könyörtelen kizsákmányolási igény, hanem a nagyon is hétköznapi szükség

vihette rá az ilyeneket a baromfi eltulajdonítására. Vagyis nagyon csóró, elszegényedett, mondhatnók nincstelen atyafiságról lehet szó, akiknek már egy tisztességes ebédre sem futja sajátjukból.

Persze folytathatjuk a kérdést: ha az ilyenek az előkelők legközelebbi rokonai, akkor milyen *előkelők* (principes) az ilyen, rokoni segítséget, támogatást megtagadó, könyörtelen, szívtelen fickók? A válasz – úgy gondolom – magában a törvényben, a törvény terminológiájában lelhető fel. Ugyanis a király környezetében élő, a törvényhozásban részt vevő előkelőket rendre az „*optimates*” szóval illetik. Ugyanakkor a tolvajokkal rokonságban álló előkelőkre a „*principes*” megnevezést alkalmazzák. Mi lehet a kettő között a különbség?

Szent István második törvénykönyvében intézkedik a következőképpen: „Ha király a szolgák közül valakit (quis servorum) királyi udvar vagy vár élére állít, annak tanúskodását az ispánok között (inter comites) kell elfogadni!” E törvényben megjelenik tehát a *hivatali arisztokrácia*, akik körében korábban szolgálóállapotú is helyet foglalhat a király akarata szerint. Aligha szorul bizonyításra, hogy ezzel a réteggel szemben állt a *vérségi-nemzeti arisztokrácia*, a régi főnökök, nemzetségfők, a vérségi közösség elöljárói leszármazottainak csoportja, akik egyre inkább kiszorultak a hatalomból, lecsúsztak a társadalmi ranglétrán, elszegényedtek, de származásukra gőgös rátartiséggel ügyeltek. Ők talán más összefüggésben is tetten érhetők.

P. dictus magister, azaz Anonymus, írja forrásaira utalva: „Háborúikat és egyes hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a *regösök csacsogó énekeinek* meg a *paraszrok hamis meséinek* (credite garrulis cantibus ioculatorum et falsis fabulis rusticorum), akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit a mai napig nem hagyják feledésbe merülni.” Másutt pedig felettebb

illetlen dolognak tartaná, ha a magyar nép származásának kezdeteit és vitézi tetteit „a paraszrok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből, mintegy álomban hallaná” (ex falsis fabulis rusticorum et garulo cantu ioculatorum, quasi somniando audiret). Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a két közösség ugyanazokat a történeteket adja elő, bár műfaji eltéréssel. Ám Botond bizánci kalandjáról megjegyzi, hogy azért nem részletezi, mert csak „a paraszrok hamis meséiből (ex falsis fabulis rusticorum) hallotta, ugyanakkor az Attila palotájába bevonuló és ott lakomázó Árpád és kísérete „a regösök valamennyi énekével” (cum omnibus cantibus ioculatorum) mulatják az időt, amelyeket hangszeres kísérettel adnak elő. Nagy tehát a valószínűsége, hogy nemcsak a műfaj, hanem az előadásmód is eltérő lehetett. Kezdetben mindenképp.

A krónikák tudni vélik, hogy a honfoglaló vezérek tetteit kérkedő énekekben adták elő. „ama hét kapitány – írják – *önmagáról énekeket szerzett* (de se ipsius cantilenas componentes), amelyeket a világi dicsőségért és nevük elterjesztése végett maguk között énekelgettek, hogy utódaik ennek hallatán hivalkodhassanak a szomszédok és barátok között.” Hasonlóképpen Anonymus vezérei is összetalálkozva „ki-ki magasztalta önmagát győzelméért” (unusquisque laudabat se ipsum de sua victoria). Jakubovich Emil jegyezte le Munkácsi Bernát nyomán a manysi (vogul) hősookról megemlékező rítust: „a hősi énekekben ezek [maguk a hősök] szólalnak meg, a szellemektől ihletett énekes személye teljesen elvész az előadásban, ajkain nem is az ő szavai hangzanak, hanem az ének tárgyáé: maguké az isteni hősökéi. Mintegy varázslattal jelennek meg ezek ájtatos hallgatóságuk körében, s *első személyben beszélve önmagukról*, maguk zengik el a késő utódok előtt saját tetteiket, nagyságukat, hatalmukat és intézményeiket – nem gyönyörködtetés kedvéért, hanem, hogy hírük, tudásuk a maradékokból

ki ne vesszen.” Azt hiszem, különösebb kommentár nem szükséges az összevetéshez.

Bár az énekes személy látszólag nem számít, mégsem lehet akárci, akiből a hős megszólalhat. Annak bizony beavatott embernek kellett lennie a differenciálódó táltosi körből, olyannak, aki *révülvén a médium szerepére méltó*, és így, mintegy álomban (quasi sompnando) adja elő a hőséneket. Pontosan ilyen személyeket említenek a krónikák, amikor a Vata-féle lázadást követő eseményekről szólnak: „Hosszú idő elteltével [Vata] Javasz (Jauusz) nevű fia, követve atyja szertartását (ritum patris), maga köré gyűjtött sok varázslót, bűbájost és jóst (magos, phitonissas et aruspices), akiknek az igézetei (incantationes) miatt nagyon kedveltté vált az urak szemében” (apud dominos). Ezeket az „urakat” (dominos) pedig nyilván olyan személyek körében kereshetjük, akik a hőskorban élt őseikre büszkén tekinthettek, azaz a hatalomból kiesett, elnyomorodott vérségi-nemzetségi arisztokrácia tagjai (principes) voltak.

Amikor tehát leszámolt ezekkel Szent László, nem a tyúktolvajlás megakadályozása volt a törvénykezés célja, hanem a társadalmi változásoknak a törvény erejével való szentesítése, a hivatali arisztokrácia hatalmának véglegesítése, a régi (pogány-kori) rendhez húzó vérségi-nemzetségi arisztokrácia eltörlése. Az egyház a saját szempontjából tehát méltán tarthatta *kegyesnek*, hiszen letörte a gőgösök szarvait, megalázta a kérkedőket, s a pogányok legyűrésével Isten igaz hívévé, végül is szent királlyá vált.

A pannonhalmi adománylevél (1001) egyes szám első személyben előadott narratívája, és a krónikáknak a kollektív hősöket nélkülöző elbeszélése I. István harcairól,

arra enged következtetni, hogy ekkoriban még nem vált el a korábbi előadásmód, de a kereszténység meggyökereződésével már csak a *táltosutódok (regősök)* gyakorlatában élt tovább. Véglegesen aztán a hivatásos énekmondók (igricsek, jokulátorok, mimusok, histriók, combibatores, kobzosok, hegedűsök stb.) fellépésével tűnhetett el. Anonymus idéz is két sort egy jokulator-énekből, amely már harmadik személyben szól: „Maguknak ők mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek. (Omnes, loca sibi aquirebant, et nomen bonum accipiebant.) A parasztok sorában pedig aligha merészelt valaki is olyan szerepben tetszelegni, hogy belőle szólaljon meg egy előkelő hős szellem, maradt tehát számukra a harmadik személyű prózai előadás, a *mese*, amely azonban szinte napjainkig túlélte a csak szűzséjükben fennmaradt hősénekeket.

[ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.; EMERICUS SZENTPÉTERY (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapest, 1937–1938.; R. HUBE (ed.): *Antiquissimae constitutiones synodales*. Petropoli, 1856.; JAKUBOVICH EMIL: Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához. *Magyar Nyelv*, 1931/27. sz. 265–276.; MEZEY LÁSZLÓ (szerk.): *Athleta patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Budapest, 1980.; KATONA TAMÁS (szerk.): *László király emlékezete*. Budapest, 1977.]